

„VÁR ÁLLOTT, MOST KÓHALOM”

ALAPTÖRVÉNY ÉS IRODALOM

A felvilágosodás egyik remekművéről, az Egyesült Államok alkotmányáról még 1998-ban született egy tanulmánykötet, mely az alkotmánynak a szerzők által legostobábbnak tartott részeit elemzi.¹ Nyilván nincs tökéletes emberi alkotás, s az ilyen kérdésfeltevésnek a jogállamokban is van létjogosultsága. Azt gondolom, ha készülne egy válogatás az Európai Unió tagállamainak legostobább alkotmányos rendelkezéseiből, akkor abban az Alaptörvénynek azok a részei, amelyeket e tanulmány tárgyal, feltehetően helyet követelnének maguknak. Alkotmányt írni egy alkotmányjogász számára nem különösebben bonyolult feladat, mégis kihívást jelent, ha valaki el kíván térni a jogállamokban bevett megoldási módoktól. Az Alaptörvénynek az alábbiakban tárgyalandó különös vadhajtásai a dogmatikai elemzőt is szokatlan kihívás elé állítják.

Ha egy jogszabályban, netán Magyarország Alaptörvényében idézőjel nélkül szerepelnek irodalmi alkotásokból és évszázadokkal ezelőtt keletkezett történelmi forrásokból átvett passzusok, vagy annak bizonyos részei nem jogi nyelven íródtak, akkor az a jogértelmezőnek nem kevés fejtörést okoz. Az alábbi tanulmányban azt elemzem, hogyan jelennek meg irodalmi („Isten, áldd meg a magyart!” – Kölcsey: *Himnusz* és történelmi („Legyen béke, szabadság és egyetértés” – az 1848-es Tizenkét pont) idézetek Magyarország Alaptörvényében, továbbá miként értelmezhető a preambulumnak tekinthető Nemzeti hitvallás – amelynek szerzői politikai filozófiai alapfogalmak és a jogi szaknyelv behatóbb ismeretével és használatával nem vádolhatók. A továbbiakban, amikor az Alaptörvényben idézőjel nélkül szereplő idézeteket taglalom, akkor a probléma egyértelműsítése kedvéért – követve az alkotmányozót – a két részletet idézőjel nélkül citálom. Az Alaptörvénynek a „történelmi alkotmányhoz” való nem teljesen tisztázott viszonya miatt röviden kitérek még egy, jogrendünk vívmányának aligha nevezhető hagyományára, amikor írók, költők ellen műalkotásaik miatt büntetőpereket indítanak.

Az elemzéshez a „jog és irodalom” megközelítés körébe sorolt szakirodalom² ugyanakkor sajnos nem feltétlenül nyújt segítséget, hiszen annak keretében tipikusan azzal a jelenséggel foglalkoznak, ahogyan

az irodalomban megjelenik a jog, nem pedig a fordítottjával, a jogszabályokban szereplő irodalmi utalásokkal. Az utóbbira egyébként – nem véletlenül – kevesebb a példa. Azaz például elemezhető, hogy Tolkien *A Gyűrűk Ura* című művében Gondor helytartója, Denethor úr, valamint két fia, Boromir és Faramir történetén keresztül hogyan magyarázható a pozitív jog és a természetjog konfliktusa és mi-mbenléte.³ De az irányzathoz köthető írások nemigen koncentrálnak olyan és ahhoz hasonló kérdésekre, mint hogy felhasználható-e az Alaptörvény a Himnusz elemzéséhez. A jog és irodalom megközelítés mindemellett értekezik arról is, hogy a szöveg jelentésének kutatásakor a jogi dokumentumoknál az irodalomelemzéshez hasonló módszereket alkalmazunk, amikor egy rendelkezés magyarázatát kutatjuk, hiszen mindkettőnek a nyelv a kifejezőeszköze.⁴ S bár tekinthetjük a jogot egy sajátos irodalmi műfajnak, ez sem feltétlenül segít akkor, ha egy jogi szöveg nem jogi kifejezéseket és nyelvezetet használ. Így felmerül a kérdés, mit kezdhetünk a már említett, nem a jog bikkfanyelvén íródott Nemzeti hitvallással, azon túl, hogy megállapítjuk: egy jogszabály esetén a jogi szaknyelv, valamint politikai filozófiai fogalmak jelentésének elégtelen ismerete nem számít erénynek.

Magam egyetérték Fekete Balázs véleményével, hogy nyelvezetéből adódóan az irodalmi elemzés megszokott eszköztárával is vizsgálható a preambulum. Fekete szerint „[a]z új preambulum stílusa egyrésztől igen emelkedett, erről tanúskodnak a mondatok elején álló, többes szám első személyben megfogalmazott, jelentős érzelmi tartalommal rendelkező igék („Büszkék” vagyunk; Elismerjük; Becsüljük; Ígérjük; Vállaljuk; Hisszük; Hiszszük; Tiszteljük; Valljuk; „Tiszteletben” tartjuk; Nem ismerjük el; Egyetértünk; Bízunk). [...] A stílus emelkedettségét az állítmányhasználat mellett tovább erősíti az állítmányok ismétlésére épülő repetitív szerkezet, mely kihangsúlyozza az egyébként is erőteljesen megfogalmazott mondanivalót. Az alkotmányozó – a lengyel alkotmányozóhoz hasonlóan – jól láthatóan törekedett egy ünnepélyes, emelkedett és érzelmekkel telített stílusú szöveg megfogalmazására, és ennek érdekében olyan köl-

tői eszközöket is felhasznált, mint az ismétlés, vagy az állítmányok szándékos, a mondatok elején történő kiemelése.”⁵

Nem vitatva Feketének a preambulum stílusára vonatkozó állításai helyességét, kiegészítésként hozzáfűzném: nem az alkotmányjogi elemzés feladata megítélni, hogy akár költeménynek, akár prózai alkotásnak milyen a Nemzeti hitvallás, így a továbbiakban a közjogi tartalom meghatározására szorítkozom. Kis János egyébként a hitvallás történelemképét „keresztény-nemzeti giccsnek” minősíti. Bár az értékítélet jogosságát nem kívánom kétségbe vonni, hozzáteszem, a giccs nem közjogi kategória – igaz, ezt természetesen Kis sem állítja.⁶ A magam részéről a továbbiakban tartózkodom attól, hogy művészeti, irodalmi értékítéletet mondjak a Nemzeti hitvallásról, személyes véleményem szerint egyébként a közjogi értékelés a nehezebb feladat. Fekete megállapítása teljes mértékben mégsem hagyható figyelmen kívül, hiszen bármilyen fajta szövegről elmondható, hogy stílus és tartalom nem válhat el egymástól teljesen. Ez viszont az Alaptörvény vizsgált részeinek már említett sajátosságai ellenére egy irodalmi fordulatokkal élő jogszabályszoveg esetében valamelyest mégis köti az elemzőt a „jog és irodalomhoz”.

AZ ÉRTELMEZÉSI KERET

A következőkben az értelmezést az Alaptörvény említett rendelkezései és preambuluma dogmatikai magyarázatára szűkítem. Az Alaptörvény tárgyalt rendelkezéseinek ostobasága miatt a tanulmányban nem minden esetben tudok érdemben foglalkozni az intertextualitás kérdésével, azaz a más dokumentumból átvett részletek jelentésrétegeinek értelmezésével. Az intertextualitás a jogi szövegeknél alapvetően a következő módon merülhet fel: egy jogi dokumentum épít egy korábbira, mint a jogfejlődés irányait meghatározó útjelzőre, s ilyenkor a korábbi dokumentumot a jelentés meghatározásához segítségül lehet hívni.⁷ Ennek egy sajátos aspektusa lehet, ha az 1989-es alkotmány egy rendelkezésének a megfogalmazásakor a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányára építettek, majd a Harmadik Köztársaság alkotmányának megfogalmazását vette alapul később az Alaptörvény.⁸ Természetesen ugyanaz a mondat különböző dokumentumokban, eltérő kontextusokban más-más jelentéssel bírhat. Az intertextualitás problémája a történelmi dokumentumokból átvett részeknél is felvethető, így például az 1848-as Tizenkét pont-

ból származó idézetnél. Ugyanez a kérdés szokatlan volta ellenére elviekben – a mérsékelt állam keretein belül maradván – végiggondolható lenne egy az Alaptörvényben szereplő versidézet esetében is. Természetesen további kérdéseket vet fel, ha az idézet tartalma a jelenlegi közjogi keretek között nem értelmezhető.

Az elemzés során figyelmen kívül hagyom, hogy a hivatkozás szabályainak be nem tartása szerzői jogi aggályokat is felvethet, azaz kérdés, hogy „plagizált-e a jogalkotó”. Csupán megjegyzem, hogy a szerzői jogból (jól) ismert rendelkezés, mely szerint a jogszabályok nem állnak védelem alatt, a jogszabályok citálására vonatkozik, nem pedig arra, amikor jogszabályok vesznek át idézőjel és forrás megjelölése nélkül részeket irodalmi munkákból vagy történelmi dokumentumokból. Tehát arra alkalmazható, ha az 1989-es Alkotmány vesz át részeket idézőjel nélkül a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányából, arra viszont nem, ha az Alaptörvény vesz át egy sort a *Himnusz*ből.

Az elemzéshez kiindulópontként felteszem, hogy az Alaptörvény megszövegezői és majdani értelmezői az alkotmányos demokráciában szokásos fogalmi készletet ismerik és alkalmazzák, így az elemzés szerzőjével azonos fogalmi nyelvet beszélnek, és az Alaptörvényben foglalt jogkorlátozások ellenére is ugyanannak a demokratikus diskurzusnak a részesei vagyunk. Ugyanakkor, bár részletesen nem foglalkozom vele, a tanulmányban megjelölöm azokat a pontokat, amelyek már egy autoriter politikai berendezkedés felé mutatnak, ha ugyanis a fogalmi nyelv különbözik, akkor a mérsékelt államon kívüli értelmezési lehetőségeket is más premisszáknak érdemes vizsgálni. Erre egy példa: a Fundamentum folyóirat olvasói nyilván nemigen tudnák értelmezni, ha a miniszterelnök megkorlátozná a tengert, de korántsem biztos, hogy ugyanezt a cselekedetet a perzsa nagykirály alattvalói hasonló értetlenséggel szemlélték. Mindenesetre az írás végén még visszatérek arra az opcióra, hogy mennyire lehetséges a Nemzeti hitvallás értelmezésénél az alkotmányos demokrácia fogalmi keretein belül maradni. Ez utóbbi a preambulum kapcsán felveti azt a kérdést is, hogy az az alkotmányos kereteket átrajzoló alkotmánymódosítás és az ahhoz igazodó jogalkotás következtében (véleményem szerint) már létrejött Negyedik Köztársaság hogyan jellemezhető. Ezek közül a legfontosabb az a kérdés, hogy 2012 januárjától, az Alaptörvény hatályba lépésétől (annak későbbi koncepcionális módosítása nélkül) a Magyar Köztársasághoz hasonlóan jogutódja, Magyarország is működhet-e alkotmányos demokráciaként.⁹

A KOSSUTH TÉR (KÖZJOGI) ÁTRENDEZÉSE

Az elemzés a jogállami forgatókönyvet tárgyalja, a téma kapcsán mégis érdemes röviden utalni a „jog és irodalomnak” arra az esetére, amikor irodalmi műalkotások szerzői ellen bírósági eljárásokat indítanak. S hogy mindennek mi köze az új alkotmányhoz? Az Alaptörvény Alapvetésnek nevezett bevezető rendelkezései között kimondja, hogy azt a szekularizációval és a politikai nemzettel egyszerre szembe forduló¹⁰ Nemzeti hitvallással, valamint a történeti alkotmány vívmányaival összhangban kell értelmezni.¹¹ Az Alaptörvény javaslatának a Q) [az elfogadott változatban már R)] cikkhez fűzött értelmezése ezt a következőkben konkretizálja: „Ezek az értelmezési szempontok elsődlegesek, azonban nem zárják ki a jogértelmezés egyéb kialakult formáit.”¹²

A történeti alkotmány visszaállítása feltehetőleg együtt jár azzal, hogy azt jelentős mértékben módosítják, hasonlóképp, ahogy azt a Horthy-rendszer alapjait jelentő *1920. évi I. törvény* megtette. Az Alaptörvény 1946-hoz és 1989-hez való viszonya hasonló ahhoz, mint az *1920. évi I. törvénynek* volt az azt közvetlenül megelőző történelmi időszakhoz. A 9. paragrafus a következőket mondta ki: „Az úgynevezett népköztársaság és tanácsköztársaság szerveinek néptörvény, rendelet vagy más elnevezés alatt kibocsátott mindennemű rendelkezései érvénytelenek. Hasonlóképpen érvénytelenek az úgynevezett nemzeti tanácsoknak és szerveiknek mindennemű rendelkezései és határozatai is.” Hasonlítsuk ezt össze az Alaptörvény Nemzeti hitvallásnak nevezett preambulumában megfogalmazottakkal: „Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista alkotmányt, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét. [...] Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodiktól, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.”¹³ Az érvénytelenség a jog nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy az ilyen dokumentumokat nem létező jogszabályoknak kell tekinteni.

Új jogszabályaink alaptörvény-ellenességnek nevezik az alkotmányellenességet. Magának az alkotmánynak az elnevezése feltehetően azért alaptörvény, mert beépül a történeti alkotmánynak az alkotmányozó által tételezett folytonosságába – így ha valami alaptörvény-ellenes (és a sarkalatos törvények ezt a kifejezést használják), az nem biztos, hogy egyben alkotmányellenes is. Tehát lehetséges olyan helyzet, hogy valami alaptörvény-ellenes, de nem alkotmányellenes a történeti alkotmány egé-

szének viszonyában.¹⁴ Ez fordítva is igaz lehet, mert az alkotmány több mint az Alaptörvény, tehát lehet, hogy valami a történeti alkotmányt sérti, de az Alaptörvényben foglaltakat nem. Azaz az „összhangban értelmezés” a történeti alkotmány vívmányaival – egy jelenleg pontosan be nem határolható esetkörben – felülírhatja az Alaptörvény rendelkezéseit, s igen tágra nyitja a jogértelmezés kapuit.

Ez akár magában foglalhatja azt is, hogy a Kúria elnevezés visszaállítása sem pusztán szimbolikus változás. Az elnevezéssel együtt a történeti alkotmányra való hivatkozással – igaz, új szereplőkkel – feléledhet azoknak a pereknek a gyakorlata, amikor költők és írók, például József Attila, Radnóti Miklós vagy Karinthy Frigyes irodalmi alkotásaik miatt istenkáromlás és közbotrányokozás miatt álltak büntetőbírók elé.¹⁵

1924-ben József Attilát vádolták azzal, hogy *Lázadó Krisztus* című verse Isten ellen intézett, gyalázó kifejezések által közbotrányt okozott. Kiváltóképp a következő sorok háborították fel a vád képviselőit: „S munkámban, Uram, érek annyit, mint Te / Nagy passziódban; / [...] // A szemed lesz, hogy mindent láss meg itten. / Bizony mondom, még nincsen is szemed, / Most nem látsz. Lennél immár igazságos, / Isten!« // Fáradt baromként reszket lelke, teste, / [...] // Nagy, roskadt lelke igéket emel még / S kilógatja fakult, sápadt szivét, / Mint akasztott ember szederjes, szürke / Nyelvét.”

Az alsóbb fokú bíróság a verset a következőképp értelmezte: „A költemény címe, annak egész gondolatmenete, egyes kifejezései, de különösen annak a rendelkező részben idézett része, Isten ellen intézett gyalázó kifejezéseket foglal magában, melyek a költemény keresztény olvasójának vallásos érzületét sértik, sőt megbotránkoztatják.”¹⁶ A per mégis úgy végződött, hogy az ítéletábla által kiszabott pénzes szabadságvesztés büntetést megsemmisítve, a vers jelentéséről kialakított álláspontja után a Kúria felmentette a költőt.¹⁷

Hét évvel később Radnóti Miklós készítette verselemzésre a vádlót, s az ügyész úgy találta, hogy a *Pirul a naptól már az őszi bogycsók* című versében „az emberré lett Üdvözítőt a maga szeretkezéseivel hozza kapcsolatba”.¹⁸ Mégpedig úgy, hogy a faluszéli feszület is látja a költő csókját: „megcsudálja őt egy szerelmes, szakállas férfiszentség.” A másodfokú bíróság 1932. május 19-én hozott ítéletében egy év próbaidőre felfüggesztette a kiszabott nyolcnapos elzárás végrehajtását. Radnótinak egyébként *Újmódi pásztorok éneke* című kötetének példányait a nem szekularizált állam hatóságai begyűjtötték s bezúzták (ez egyébként a korban sem számított a titkosítás túlzottan hatékony módszerének). E kötet *Arc*

kép című versében a költő Krisztushoz hasonlította magát: „annak sem volt szakálla, szőke volt és lányok áldmodtak róla éjjelenként.”¹⁹ Karinthy Frigyes egy hasonló, ellene 1925-ben vallásgyalázás miatt indult perben sikertelenül gyakorolt részleges „bűnbánatot”, amikor bejelentette: hibásnak érzi magát, mivel nem törekedett arra, hogy úgy fogalmazzon, hogy azt a királyi főügyész is megértse.²⁰

Megjegyzem, ha a Büntető Törvénykönyv ellentét a történeti alkotmány vívmányaival, akkor feléledhet e perek gyakorlata, s 2012. január 1. után hasonló sors várhat arra is, aki nyilvános rendezvényen állam és egyház elválasztásáról vagy a világnézeti semlegeségről beszél. Több példát talán nem is hoznék, mivel az önvád tilalma is inkább a demokratikus jogrendszerekben ismert, s az ország jövője az Alaptörvény már említett, az alkotmányos demokrácia hívei számára pesszimista értelmezése esetén ettől eltérő lehet. Az Alaptörvény értelmezhető úgy, hogy az hasonlóan az 1920-as törvényhez, módosítja a történeti alkotmányt, s bár az államforma köztársaság marad, ezen kívül a demokratikus államokat jellemző elveket és alapjogokat is deklarál. Nyitott kérdés ebben az esetben, hogy a köztársaság intézményét miként fogják a történeti alkotmánnyal összhangban értelmezni. S ha a verseken kívül más művészeti alkotások is eszünkbe jutnak, akkor megemlíthetjük, hogy József Attila szobrát hamarosan Károlyi Mihályéval együtt száműzik a Kossuth térről, hogy visszaállítsák a Kossuth tér 1944 előtti időszakra emlékeztető „képzőművészeti arculatát”. Talán mindez az Alaptörvény Nemzeti hitvallás fejezete által determinált új kultúrpolitika jegyében történik.

A reménynek abba a szalmaszálába kétségkívül ebben az esetben is kapaszkodhatnak az alkotmányos demokrácia hívei, hogy ha vissza is fordulunk a Horthy-korszakhoz, az nem jelenti majd a zsidótörvények felélesztését. Noha nem azért, mert a fentiek miatt valószínű lenne, hogy azokat majd a személyi szabadsághoz való joggal ellentétesnek találja Magyarország Alkotmánybírósága. A történeti alkotmány ugyanis az Alkotmánybíróságot is kötheti, hiszen ebben az esetben is inkább arra lehet alapozni, hogy az alkotmányozó a történeti alkotmány vívmányait említi, és feltehetőleg az Alaptörvény értelmezői nem sorolják majd ezek közé az autoriter korszakok jogkorlátozó hagyományait.

ISTEN, ÁLDD MEG A MAGYART!

Azzal szemben természetesen nem fogalmazható meg kifogás, hogy az Alapvetés címet viselő bevezető fejezet nemzeti jelképekről rendelkező I) cik-

kében a következő szerepel: „Magyarország himnusa Kölcsey Ferenc Himnusz című költeménye Erkel Ferenc zenéjével.” Ez nyilván nem értékelhető közjogi változásként. Az viszont, hogy ezen kívül az Alaptörvény elején, még a Nemzeti hitvallás fejezet előtt idézőjelek nélkül a Himnusz első, felszólító mondata szerepel (Isten, áldd meg a magyart!), az bővebb magyarázatra szorul. Érdekes azt is megnézni, milyen az Alaptörvény kormány által készített fordítása. Maga a fordító nem értelmezheti a szöveget, így idézőjeleket sem pótol, így a következő találó fordítást olvashatjuk,²¹ idéző- és felkiáltójel, valamint jegyzetként hozzáfűzött magyarázat nélkül: „*God bless the Hungarians.*”²²

A benyújtott törvényjavaslat indokolása jogi érvelésnek nemigen nevezhető fordulatokat alkalmazva az alkotmányozó alábbi gondolatait osztja meg velünk: „Nemzeti himnuszunk első soránál aligha lehetne méltóbb kezdete Magyarország Alaptörvényének, amely az ország első egységes, demokratikus, írott alaptörvényeként illeszkedik a magyar történeti alkotmány ezer éves történetébe.”²³ Nem érthető, hogy miért épp 1111-re datálható a történeti alkotmány kezdete, a 2011-es miért az első egységes, demokratikus és írott alaptörvény. S az utóbbi problémák megoldása esetén továbbra is nyitott marad a kérdés, ha az Alaptörvény egy írott alkotmány, akkor hogyan illeszkedhet a történeti alkotmány „történetébe”. Így ha félretesszük az értelmezhetetlen magyarázatokat és maradunk az állítás első részénél, az „aligha lehetne méltóbb kezdete” kijelentésnél, akkor meg kell vizsgálni, hogy mit jelenthet az idézőjel nélkül szereplő *Himnusz*-részlet, hiszen az indokolás e mondat esetlegesen meglevő normatív tartalma tekintetében nem ad útmutatást. Kérdés, kell-e azt értelmezni, és ha igen, hogyan. Azt végül talán alapul, hogy mit gondolhatott az Alaptörvény szövegezője a sor idézőjelek, cím és szerző megjelölése nélküli átvételekor, vagy netán mit gondolhatott Kölcsey a *Himnusz* megírásakor. Mindkét esetben felmerül a kérdés, hogy szükséges-e az idézethez normatív tartalmat társítani. Ha nem, akkor viszont mi a szerepe, hiszen felesleges aligha lehet bármi is az Alaptörvényben.

Az alkotmányos demokrácia hívei számára nevetésnek tűnne a normatív tartalom behatárolására törekvő bármilyen magyarázat. Például ha az „Isten, áldd meg a magyart!” felszólítást úgy kísérelnénk meg értelmezni, hogy az közjogi kötelezettség megfogalmazása a Mindenható felé egy transzcendens szemléletű alkotmányban. Hiszen így a mondatnak az a jelentés lenne tulajdonítható, hogy Isten köteles megáldani a magyart. Arra a kérdésre, hogy jó, de mi történik, ha nem teszi, alkotmányos demok-

rációban csak nyilvánvalóan értelmetlennek minősülő válaszok adhatók. Ilyen lenne a következő: ha ezt elmulasztja, akkor számíthat arra, hogy a jogi norma nem teljesítése büntetéseként – hasonlóan az 1989-es Alkotmányhoz – az állam szekularizálja magát. A kérdésre, hogy lehet-e normatív tartalmat keresni az „Isten, áldd meg a magyart!” sornak egy demokratikus alkotmányban, a válasz véleményem szerint csakis nemleges lehet, tehát bármilyen értelmezési kísérlet esetén olyasvalamivel találjuk szembe magunkat, ami a fogalmi készletünkkel kezelhetetlen. Egy alkotmányos demokrácia alapdokumentuma nem róhat Istenre kötelezettséget, az Úr közjogi jogalanyiságát, így jogait és kötelezettségeit kodifikálni az alkotmányos demokrácia kereteit feszegetné.

A jog nem ismeretével sem magyarázható az idézet szerepeltetése, mivel az Alaptörvény szerzőinek így felfogott ismerethiánya nem közjogi kategória, az alkotmányértelmezésnek nem feladata a szöveg íróinak jogi műveltségét és szellemi képességeit kutatni. Így véleményem szerint egyetlen lehetőség marad, hogy nem teszünk kísérletet a mondat normatív tartalmának azonosítására. Mivel egy alkotmányban felesleges szakasz nem lehet, így lehetséges értelmezésként azt társítjuk hozzá, hogy a *Himnusz*-ból kölcsönzött felszólítást az ország jelmondatának szánták, s az az Alaptörvényben szimbolikus gesztusként nem az ország jelképei közé került. Az idézőjel használata talán egy gépelési hibára visszavezethetően maradt el, s a magyarázat a *Himnusz* közjogi funkciója miatt használja a „méltó” jelzőt. Más olyan interpretációs lehetőség, amellyel a fogalomkészletünkön belül maradhatunk, nem mutatkozik.

Mindebből az persze nem következik, hogy bármilyen történeti, irodalmi vagy akár vallási dokumentum rendelkezéseire hasonlóan ne találjunk demokratikus államok jogszabályaiban. Például a Tízparancsolatból a „Ne lopj!” szerepelhetne a büntető törvénykönyvben is; ettől nyilván független az az állítás, hogy egy demokratikus politikai közösség alapdokumentumának a Tízparancsolat nem felelne meg. Ez utóbbihoz hasonló következtetésre juthatunk a 2011-es alkotmányozás során megfogalmazott és végül alapkonceptióként elvetett magalkotmány Varga Zs. András által kiötlött gondolata kapcsán is. Az ötletgazda így írta le a magalkotmányt: „nem dönti el az államforma és a kormányforma legfontosabb kérdéseit, hanem olyan preambulomot és alkotmányos alapelv-készletet tartalmaz, amely a legitimizmus eredményétől (az Apostoli Királyság helyreállítása a törvényes dinasztia jogaiba visszahelyezése mellett) a szabad királyválasztáson át a köztársasági államforma véglegesítéséig bármely megoldást változtatás nélkül »elvisel«.”²⁴ Ez az ötlet azt a nyugtalanító kér-

dést biztosan felvetette és megválaszolatlanul hagyta, hogy jó, de ha az ezekről a kérdésekről az alkotmány nem dönt, akkor egyáltalán miért van szükség rá.

Mindenesetre nyilván a konkrét idézettől és az adott jogszabálytól is függ az, hogy annak tulajdonítható-e egy alkotmányos demokráciában normatív jelentés.

LEGYEN BÉKE, SZABADSÁG ÉS EGYETÉRTÉS

Ugorjunk az első mondatról az utolsóhoz, még így is a témánál maradva. A záró mondat szintén hivatkozás nélküli idézet: az 1848-as forradalom tizenkét pontja előtt szereplő második mondat díszileg ott befejezésül. A kezdetként és zárásként történő idézet-használat inkább átlagos egyetemi szemináriumi dolgozatokra, mintsem jogszabályokra jellemző sajátosság. Ez az idézet persze kifejezheti az alkotmányozó azon szándékát, hogy kötődjön az 1848-as forradalom és szabadságharchoz. Ezt némiképp különössé teszi, hogy amúgy az Alaptörvény preambuluma, a politikai közösség identitásának formálására hivatott Nemzeti hitvallás szövege azzal nem vállal deklarált közösséget, csak – éppen – kezdő és záró mondata köti valamelyest a reformkorhoz, a Tizenkét pont pedig talán 1848 parlamentáris hagyományához is.

A Nemzeti hitvallás amúgy megtagadja a közösségvállalást kézenfekvő közjogi hagyományokkal: az *1946. évi I. törvénnyel*, valamint az *1949. évi XX. törvénnyel*, s így az 1989-es alkotmánnyal is, bár ez utóbbira amúgy szövegszerűen nem kis mértékben épít az Alaptörvény.²⁵ Ebből az következik, hogy parlamentáris hagyománynak csak 1848 marad, így a Tizenkét pont, amelynek második pontja felelős minisztériumot követelt, ami a parlamentáris rendszerek sajátossága.

Az 1848. március 15-i pesti forradalom követeléseinek Tizenkét pontját bevezető tömondat a *Himnusz*-idézethez hasonlóan idézőjel nélkül szerepel a szövegben, az eredeti dokumentumból képként bevágva, az eredeti nyomdai példány díszítményével együtt. A szöveg tehát így szerepel az Alaptörvény hivatalos kiadásában, a Magyar Közlönyben:

Legyen béke, szabadság és egyetértés.

E tipográfiai megoldás nyomán ez a díszítmény, azaz, hogy az Alaptörvényben szerepel, kvázi hatályba lépett, akár nemzeti szimbólumként is használható lesz, felkerülhet például közintézmények pecsétjeire, állami vezetők névjegykártyáira, használhatják a Magyar Közlöny díszkiadásain, állami nyomtatvá-

nyokon vagy például az Alaptörvény asztalán²⁶ in-
tarziaként és folytathatnánk tovább a felsorolást.

A benyújtott javaslatban még egymás alatt két-
szer szerepelt a mondat, első alkalommal nem kép-
ként bevágva és a díszítmény nélkül, de ott is kö-
vetkeztesen hiányzik az idézőjel.²⁷ Végül az alkot-
mányozó úgy döntött, hogy az idézetet elég egyszer
szerepeltetni, s így is fogadták el a szöveget. E mon-
dat az alkotmányozást levezénylő kormányzat szá-
mára igen kedves lehet, hiszen az megjelent *A nem-
zeti együttműködés nyilatkozata* (NENYI) című, az
Országgyűlés által kiadott politikai deklarációban²⁸
– akkor még idézőjelekkel ellátva.²⁹ Ebben a kor-
mányzat azt taglalta, hogy a 2010-es áprilisi választá-
sokon egy „új társadalmi szerződés” született.³⁰ Ez
a nehezen értelmezhető gondolat határozza meg az
Alaptörvénynek a későbbiekben tárgyalandó Nem-
zeti hitvallás részét. Azaz az intertextualitás szem-
pontjából nem mellékes szempont, hogy az idézet a
NENYI közvetítésével került az Alaptörvénybe.

Az Alaptörvény indokolása a mondat szerepeltetés-
ét a következőképp magyarázza: „Ezen a mának is
üzenő mondaton keresztül kapcsolódik az Alaptör-
vény szövege történelmünk kiemelkedő pillanatához,
1848. március 15-éhez.”³¹ Ez a magyarázat jogi érve-
léstől szokatlan módon – a *Himnusz*-idézethez fűzött
indokoláshoz hasonlóan – nem ad útmutatót a mon-
dat értelmezéséhez, hiszen azt, hogy pontosan mit
is üzen a mának, nem fejt ki, s ahhoz máshol sem
nyújt segítséget. Nem tudom, érdemes-e azon töp-
rengeni, hogy a mondat miért az eredeti dokumen-
tum mintájára, képként lett bevágva az Alaptörvény-
be. Talán azért, hogy mindenki tudja, hogy idézetről
van szó? Ebben az esetben viszont az idézőjel hasz-
nálata célravezetőbb megoldás lett volna. Vagy azért,
mert az alkotmányozók annak az 1848-as doku-
mentumhoz hasonló jelentést tulajdonítottak? Utób-
bi nyilvánvalóan nehezen vehető komoly értelmezé-
si eshetőségként, mivel – bár közhelynek tűnik, fon-
tos leszögezni – a Tizenkét pont az Alaptörvénytől
igencsak eltérő történelmi korszakban és szituáció-
ban született. A békéről, a szabadságról is azt mond-
ja szöveg, hogy „legyen”, amiből az következik, hogy
jelenleg nincs, így annak a jövőben kell megvalósul-
nia. Ez igaz volt 1848-ban, amikor az ország a há-
ború küszöbére sodródott, nem volt független. Az-
az a béke és a szabadság jelszavai 1848-ban és 2011-
ben ugyanabban a kontextusban nem merülhetnek
fel. Jelenleg az ország nem áll a hadiállapot küszö-
bén, független a nem létező Habsburg Birodalomtól,
s ha alkotmányos demokrácia, akkor a politikai fog-
lyok szabadon bocsátását ma a Tizenkét pont szel-
lemében nem kell követelni. Arra a nyelvtani értel-
mezés szabályai szerint nem utalhat a szakasz, hogy

1848 örökségeként kell mindezt megőriznünk, hi-
szén a megfogalmazás, a „legyen” szó használatával
nem a béke, a szabadság és az egyetértés megőrzésé-
re, hanem az elérésére való felszólítást tartalmaz.

Bár magától értetődőnek tűnik, lássunk néhány
példát arra, hogy az 1848-as textus mára miért vesz-
tett aktualitásából. Akkor a szabadság tartalmához
az úrbéri viszonyok eltörlése is hozzátartozott. Ez
ma már túlhaladott, mivel a jobbágysággént ismert
jogi státus megszűnt – ahogy a Tizenkét pont heted-
dik pontja ezt szorgalmazta. Állami kötelezettség-
ként az „unió Erdéllyel” is aligha szorgalmazható,
és kevésbé tűnne logikusnak egy olyan magyarázata,
amely a cikket Románia és Magyarország európai
uniós csatlakozásával hozná kapcsolatba.³²

Így az idézetből egyedül az egyetértés szó értel-
mezhető a XIX. századihoz hasonló kontextusban,
hiszen az 1848-hoz hasonlóan utalhat a magyarok
és más nemzetiségek közötti egyetértés megterem-
tésére. Ez a mondat egyébként ha 1989-ben, a rend-
szerváltáskor, a volt keleti tömbtől való elszakadás és
a demokrácia kiépítésének kezdetén szerepel egy jo-
gi dokumentumot előkészítő politikai nyilatkozat-
ban, akkor talán érthető lett volna.

Véleményem szerint a fentiek fényében – a *Him-
nusz* sorához hasonlóan – marad az a lehetőség,
hogy nem teszünk kísérletet a mondat normatív tar-
talmának meghatározására. Az egyetlen lehetséges
értelmezés: ezt a felszólítást is az ország jelmonda-
tának szánták, s azt az Alaptörvényben szimbolikus
gesztusként nem az ország jelképei között, hanem
zárásként idézik, valamint talán itt is egy gépelési
hibára visszavezethetően maradt el az idézőjel hasz-
nálata. Más interpretációs lehetőség, amellyel a fo-
galomkészletünkön belül maradhatunk, ez esetben
sem mutatkozik. Ezt akkor is értelmezhetjük így,
ha a két azonos típusú gépelési hiba nem nevezhe-
tő a legvalószínűbb magyarázatnak. A kormánydol-
dalon szereplő fordítás készítője egyébként idézőjel-
be tette s nagybetűssé alakította át a szöveget, talán
hogy feloldja a képként szkennelt változat problé-
máját: „MAY THERE BE PEACE, FREEDOM
AND ACCORD.” A fordításnál viszont a tipográ-
fiai jel eltűnt az idézet alól, annak tehát a fordító kü-
lönösebb jelentőséget nem tulajdonított.

NEMZETI HITVALLÁS. KÖLCSEY
FERENC VAGY PAPP-VÁRYNÉ
SZIKLAY SZERÉNA

Kezdjük az elemzést a preambulum különös címé-
vel. Maga a hitvallás szó egy vallás tanításának rö-
vid, esetenként tételes összefoglalása utal. Az Alap-

törvényben konkrétan egy nemzet hitvallásáról van szó, annak pedig egyértelmű célja, hogy megalapozza a politikai közösséget összetartó értékeket. Így a hivatalos indokolásszerint a Nemzeti hitvallás „[a]z Alaptörvényt a nemzet akaratának megnyilvánulásaként meghatározó és az emberek által személyesen leginkább megélhető” része a dokumentumnak.³³ Azaz a cél a közös politikai lojalitás alapjául szolgáló eszmék összefoglalása. Az Alaptörvény preambuluma a következő mondattal kezdődik: „MI, A MAGYAR NEMZET TAGJAI, az új évezred kezdetén, felelősséggel minden magyarért...” Ezzel maga a kulturális nemzetfogalmat használó Alaptörvény hoz létre törésvonalakat a köztársaságot alkotó politikai közösség magyar és nem magyar nemzetséggű tagjai között, később a kereszténység nemzetmegtartó erejét hangsúlyozva pedig a magukat magyaroknak vallók között is. Amúgy egy olyan politikai közösség esetén, amelyet – alapító okirata által deklaráltnak – a hit és a szeretet értékei tartanak össze, még az is felmerül, vajon nem a modern nemzetállam megszületése előtti elvekre kívánja-e alapítani polgárai lojalitását.

A preambuluról az indokolás a következőket mondja: „Nemzeti hitvallás, amely nemzeti imánkhöz hasonlóan hitet, vallomást tesz azon értékek mellett, amelyek bennünket, a magyar nemzet tagjait összekötnek.” Az idézetben a nemzeti ima két dologra utalhat: a *Himnuszra* vagy Papp-Váryné Sziklay Szeréna *Nemzeti hiszekegy* című költeményére, amelyet a Horthy-korszakban tekintettek nemzeti imának (e korszakkal az Alaptörvény kontinuitást vállal). A preambulum tartalma, ha megkísérelnénk röviden összefoglalni, feltehetően érdekes és egyben meglepő hasonlóságot mutatna a *Nemzeti hiszekegy* következő versszakával: „Magyar, legyen hited és lésszen országod, / Minden nemzetek közt az első, az áldott, / Isten amit néked címeredbe vágott.”

E párhuzam két kérdést is felvet. Egyrészt a kifejezés szabadságát másképp kell értelmeznünk az irodalmi és jogi művekben, mivel az utóbbiak normatív tartalommal rendelkeznek. Másrészt azt sugallja, hogy a *Nemzeti hiszekegy* mintájára megjelenik az Alaptörvényben a revízió gondolata. Vegyünk egy példamondatot a Nemzeti hitvallásból: „*Hiszszük, hogy gyermekeink és unokáink tehetségükkel, kitartásukkal és lelkierejükkel ismét naggyá teszik Magyarországot*” (kiemelések – M. B.). Ha, ahogy azt remélni lehet, az idézet nem a revízióra vonatkozó közjogi parancs, s a magyar hiszekegy sem a történeti alkotmány része, akkor talán a kiemelt szavakat más kifejezésekre lehetne cserélni. Azaz tegyünk egy kísérletet arra, hogy a politikai korrektség jegyében átírjuk a szöveget. Igaz, bármely átfogalma-

zás idegenül, kevésbé *hitvallásosan* csenghet, így a következő kísérlet is: *Bízunk benne, hogy gyermekeink és unokáink tehetségükkel, állhatatosságukkal és lelkierejükkel ismét jelentőssé teszik Magyarországot.* De még egy ilyen átfogalmazás esetén is kérdéses maradna a rendelkezés közjogi tartalma, hiszen a „jelentős” kifejezés is problematikus lehet: felmerülhet a kérdés, mikor is volt Magyarország jelentős – nem akkor volt-e az, amikor területileg is nagy volt, esetleg abban az időben, amikor „három tenger mosta partjait” és királya Itáliába vezetett hadjáratot és így tovább. Így az „ismét jelentős lesz” közjogi tartalma is megkérdőjelezhető. Ha pedig a revízió a közjogi tartalom, akkor arra lehet számítani, hogy a mondatot már januárban kifüggesztik az iskolákban (a Nemzeti hitvallás szövegét amúgy már elkezdtek osztogatni az általános iskolákban), és azt megzenésítve a közoktatás szerves részévé teszik.

Itt is érdemes megnézni, hogyan szerepel a mondat a hivatalos fordításban, annál is inkább, mivel a fordító nem értelmezheti az alkotmány szövegét: „*We believe that our children and grandchildren will make Hungary great again with their talent, persistence and moral strength.*” Hozzá kell tennem, a „*will make Hungary great again*” sem hangzik megnyugtatóbban, mint a magyar nyelvű eredeti. A szövegkörnyezet azonban valószínűbbé teszi azt az értelmezést, hogy az inkább az ország jelentőssé tételére utal, nem a területi nagyságra. Nyilván ettől függetlenül még van normatív tartalma,³⁴ és abból akár jogkorlátozások is fakadhatnak, például következhet belőle az egyetemi hallgatók tervezett röghöz kötelese, de valamilyen nagyvonalú sporttámogatási forma is, például három év alatt hatvanmilliárd forint három új stadion építésére. Bizonyos politikák számára viszont kevésbé szolgálhat hivatkozási alapul, amilyen például a roma integrációra fordított támogatás összegének növelése. (Ez utóbbi természetesen nemcsak önmagában a „naggyá tesz” szóösszetételből következik, hanem a preambulum etnikai nemzetképéből is, amely a romákat a politikai közösség tagjaiként, de nem a nemzet részeként kezeli.³⁵)

Esetenként hiányzik továbbá a preambulumnak az összehangolása az Alkotmány más részeivel, illetve megválaszolhatatlan a kérdés, hogy milyen közjogi funkciót szánhat egy köztársaság a királyság szimbólumának, a Szent Koronának. Mindkét problémára közös példa a Nemzeti hitvallás következő kitétele: „Tiszteletben tartjuk történeti alkotmányunk vívmányait és a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét.” Ha ezt összefüggésben értelmezzük a rendelkezéssel, hogy a köztársasági elnök kifejezi a nemzet egységét, akkor

abból valami olyasmi következik, hogy a köztársasági elnök a Szent Korona.³⁶

A Nemzeti hitvallás és az Alaptörvény más részei közötti „finomhangolás” későbbi elvégzése sem biztos, hogy minden problémát kezelni tudna, ennek oka pedig a teleologikus jogértelmezési módszer természete. A jog egységes értelmezését a mögötte álló erkölcsi felfogás koherenciája képes megteremteni, tehát a jog épít azokra az *erkölcsi meggyőződésekre*, amelyeket a politikai közösség alapküldetésében meghatároztak. Ebben az esetben ez akár veszélyes is lehet. Dworkin teleologikus értelmezése szerint az alkotmány mögött egy erkölcsi elképzelés is húzódik, amelyre folyamatosan támaszkodik a jogértelmező és a jogalkalmazó.³⁷ Ebből pedig következik, hogy olyan esetekben, amikor más támpontot nem találunk, a politikai közösség erkölcsi állásfoglalására támaszkodva is eldönthetők a vitás esetek. A Nemzeti hitvallásra támaszkodó értelmezés viszont az alkotmányos demokráciákban szokásostól eltérő természetű jogkorlátozásokhoz vezethet. Az itt megfogalmazott elvek jelenthetik ugyanis a jogrendszer erkölcsi alapját, összetartó erejét, ezáltal lehetőséget teremtenek a joghézagok kitöltésére, és segítik a vitás esetek megoldását.

*

Az Alaptörvény tárgyalt rendelkezései, részei külön-külön egyenlő eséllyel pályázhatnának a dokumentum legostobább rendelkezése címre, a jogállamiságra viszont eltérő veszélyt jelentenek. Találhatunk közöttük olyanokat, amelyeket megfelelő értelmezés mellett kezelni lehet, mások viszont az Alaptörvény módosítása nélkül a jogállam számára állandó veszélyt hordoznak. Ahhoz, hogy az Alaptörvény egy alkotmányos demokrácia alapküldetésaként megállja a helyét, a tárgyalt részek közül legalább a nemzeti hitvallástól és a történeti alkotmánytól meg kellene szabadítani.

JEGYZETEK

1. *Constitutional Stupidities/Constitutional Tragedies*, szerk. William N. Eskridge – Sanford Levinson, New York – London, New York University Press, 1998.
2. Lásd az irányzatról részletesebben James Seaton: *Law and Literature: Works, Criticism and Theory*, 11. Yale Journal of Law and Humanities, 1999, 479–507; H. Szilágyi István: *Jog és irodalom*, Iustum Aequum Salutare, 2010/1, 5–27.
3. *A Gyűrűk Ura* ilyen szempontú elemzéséről lásd H. Szilágyi István: *A Gyűrűk Ura: a mese és a bontakozó jogászai bölcsesség in Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor-émlékkönyv*, szerk. Szabadsfalvi József, Debrecen: Debreceni Egyetem ÁJK, 2005, 223–250.
4. Lásd a nyelvi megközelítésről részletesebben James Boyd White: *Establishing Relations Between Law and Other Forms of Thought and Language*, Erasmus Law Review, Vol. 1, No. 3, 2008, 3–22. vagy H. Szilágyi (2. vj.).
5. Fekete Balázs: *Előzetes megjegyzések az új magyar alkotmány preambulumáról*; http://www.mta-ius.hu/jogi_iranytu/iranytu.html.
6. Kis János: *Alkotmányozás – mi végre? II. Az alkotmány identitásának kérdőjelei*, Élet és Irodalom 2011. április 1.
7. Richard A. Posner: *Law and Literature*, Harvard, Harvard University Press, 2009, 285.
8. Az 1989-es Alkotmány 55. §-a például átvette a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 9. cikkéből a következő mondatot: „Senkit nem lehet szabadságától másként, mint törvényben meghatározott okokból és törvényben meghatározott eljárás alapján megfosztani.” Ugyanez bekerült feltehetően az 1989-es Alkotmány közzétételével az Alaptörvény IV. cikkébe is.
9. Az Alaptörvénnyel, bár továbbra is köztársaság marad, megváltozik az ország elnevezése: Magyar Köztársaság helyett Magyarország lesz. Alapvetés-fejezet A) cikk: „HAZÁNK neve Magyarország.”
10. Kis (6. vj.).
11. „Az Alaptörvény rendelkezéseit azok céljával, a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni.” R) cikk (3) bekezdés.
12. T/2627. sz. törvényjavaslat Magyarország Alaptörvényéről, indokolás, <http://www.parlament.hu/irom39/02627/02627.pdf>, 39.
13. T/2627. sz. törvényjavaslat, indokolás (12. vj.).
14. Erre a pontra Salát Orsolya hívta fel a figyelmemet.
15. Sóllyom Péter: *A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek*, Iustum Aequum Salutare, 2007/2, 95–109.
16. *A vádlott József Attila – A költő perei*, Budapest Főváros Levéltára, 2005; http://bfl.archivportal.hu/virtualis_kiallitasok/jozsefattila/virtualis/jozsefattila.html.
17. Sóllyom (15. vj.) 100–102.
18. Sóllyom (15. vj.) 103.
19. Sóllyom (15. vj.) 102–103.
20. Murányi Gábor: *Perbaratok*, Heti Világgazdaság, 2011/35; hvg.hu/hvgfriss/2011.35/201135_elmeszelt_karinthynovella_perbaratok.
21. Erről az angol nyelvű olvasó asszociálhat az Irving Berlin által írt *God Bless America* című patrióta dalra.

22. The Fundamental Law of Hungary (25 April 2011); <http://www.kormany.hu/download/4/c3/30000/THE%20FUNDAMENTAL%20LAW%20OF%20HUNGARY.pdf>.
23. T/2627. sz. törvényjavaslat, indokolás (12. vj.) 32.
24. VARGA Zs. András: *Gondolatok Magyarország új alkotmányáról*; http://www.parlament.hu/biz/aeb/info/varga_zs_andras.pdf.
25. Meglepő módon viszont az Alaptörvényt az 1989-es Alkotmány módosítására vonatkozó szabályok szerint fogadták el (amelyet meg a korábbi alapján), ebből logikai úton akár az Alaptörvény érvénytelensége is következhetne.
26. A területi közigazgatásért és választásokért felelős államtitkár utasítása alapján fel kellett állítani az önkormányzatoknál az Alaptörvény asztalát, ahol kérni lehet az új alkotmány névre szóló kézbesítését.
27. T/2627. sz. törvényjavaslat, indokolás, (12. vj.) 31.
28. Az Országgyűlés 1/2010. (VI. 16.) OGY politikai nyilatkozata a Nemzeti Együttműködésről.
29. Lásd http://www.kormany.hu/download/d/56/00000/politikai_nyilatkozat.pdf; Magyar Közlöny 2010/103; <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK10103.pdf>.
30. Lásd például a Nemzeti hitvallás záró mondatait: „Alaptörvényünk jogrendünk alapja: szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között. Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát, azt a formát, amelyben élni szeretnénk. Mi, Magyarország polgárai készen állunk arra, hogy országunk rendjét a nemzet együttműködésére alapítsuk.”
31. T/2627. sz. törvényjavaslat, indokolás (12. vj.) 34.
32. Legutóbb az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács kampányolt ezzel a következő módon: „Az EMNT európai jelszava – változatlanul: Unió, Erdéllyel”; http://www.erdely.com/dokumentum.php?id=67229&cim=az_emnt_nyilatkozata_a_magyarorszagi_valasztasok_kapcsan&autoid=66734&year=2011&month=02&day=14&what=archivum].
33. T/2627. sz. törvényjavaslat, indokolás (12. vj.) 33.
34. Az Alaptörvényt az R) cikk (3) bekezdése szerint „a benne foglalt Nemzeti hitvallással és történeti alkotmányunk vívmányaival összhangban kell értelmezni.”
35. Lásd erről részletesebben MAJTÉNYI Balázs: *Történelmünk hagyománya*, Fundamentum, 2011/2, 56–61.
36. Lásd erről részletesebben MAJTÉNYI (35. vj.).
37. RONAL DWORIN: *Law's Empire*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1986.